

Waldemar Gliński

ANDRZEJ OLSZOWSKI JAKO FUNDATOR KOŚCIOŁA W UJEŹDZIE

SŁOWA KLUCZOWE

Kościół, prymas, parafia, budowa, fundator, architektura

W końcu lat 20. XV stulecia, a więc w okresie lokacji miasta Ujazd (17 maja 1428 r.) oraz erygowania parafii (5 września 1429 r.), zbudowano z fundacji Piotra Tłuka pierwszą świątynię, pod patronatem św. Wojciecha, św. Wita i św. Krzysztofa (Nowak 2005: 45). Był to kościół drewniany. Wzniesiono go na terenie dzisiejszego cmentarza grzebalnego, być może w miejscu późniejszej kaplicy. Poświęcony został przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha Jastrzębca. Po zbudowaniu kościoła barokowego starą świątynię nazywano kościołem św. Tekli. Prawdopodobnie nadal odprawiano w nim nabożeństwa, gdyż zmarłych grzebano zarówno na starym cmentarzu, jak też w obrębie obszaru wokół kościoła murowanego. Świątynia drewniana przetrwała do roku 1794. W inwentarzu *Fundi instructi* z tegoż roku odnotowano, że kościół ten nie jest użytkowany i znajduje się w stanie dewastacji. W latach 1794–1810 przeprowadzono prawdopodobnie prace rozbiórkowe, gdyż w inwentarzu *Fundi instructi* z 1810 r. stwierdza się, iż poza świątynią murowaną w parafii nie znajdują się inne obiekty sakralne (Gliński 2006: 152). Nie znamy, niestety, wyposażenia kościoła św. Tekli. Prawdopodobnie już w XVII w. chylił się on ku upadkowi. Inicjatorem budowy nowej świątyni był

Waldemar Gliński – ks. dr hab., prof. nadzw. UKSW, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa; e-mail: walglins@ld.onet.pl

prymas Andrzej Olszowski, który odwiedzając rodzimą miejscowość i odprawiając nabożeństwa w starym, drewnianym kościele, mającym wówczas blisko 250 lat, postanowił zbudować nową świątynię. Prace budowlane rozpoczęte zostały w 1674 r.

W tym czasie prymas posiadał już trzydziestoletnie doświadczenie w służbie państwa i Kościoła. Okres ten pozwolił mu uzyskać znaczne wpływy i koneksje, najpierw jako współpracownikowi kanclerza prymasowskiego Andrzeja Trzebieckiego, później jako kanclerzowi prymasa Macieja Łubińskiego, sekretarzowi Jana Kazimierza, następnie referendarzowi koronnego i podkanclerzemu koronnemu. Posiadał też doświadczenie dyplomatyczne. Studia włoskie pozwoliły mu zapoznać się z najmodniejszymi wówczas tendencjami panującymi w dziedzinie architektury.

Nowy obiekt stanął nie na dotychczasowym cmentarzu, ale na innej działce, pochodzącej z fundacji Piotra Tułuka – w północnej części miasta. Kościół nie jest orientowany. Jego fasada zwrócona została w stronę południa. Od wschodu sąsiaduje z parkiem, gdzie w XVII w. zbudowano rezydencję wczesnobarokową Denhoffów. Naturalną granicę pomiędzy kompleksem parkowym a najbliższym otoczeniem kościoła wyznacza rzeczka Piasecznica. Mury budynku wzniesiono z cegły ceramicznej pełnej na zaprawie wapiennej; są obustronnie tynkowane. Świątynia ma jedną nawę: od fasady dwuprzęsłowa nawa na planie prostokąta przylega do węższej, jednoprzęsłowej nawy od strony północnej, stanowiącej prostokątne prezbiterium. Długość budynku wynosi 40 łokci warszawskich (23,82 m), szerokość 24 łokcie (14,292 m), wysokość 25 łokci (14,8875 m), powierzchnia całkowita – 462 m², powierzchnia użytkowa – 356 m², kubatura – 356 m³. Od zachodu budynek flankuje także prostokątna zakrystia. Kościół stanowi jednolitą prostopadłościenną bryłę, zwieńczoną dachem dwuspadowym, od północy natomiast, w części prezbiterium, dachem trójpołaciowym. Zakrystię nakryto płaskim dachem dwuspadowym. Płatwiowo-kleszczowa więźba dachowa wykonana została z drewna; ma ona trzecią ramę wspierającą jętkę w środku rozpiętości więzara (Stanilewicz 2005: 166). Dach pierwotnie wykonany był z gontu (Archiwum Archidiecezjalne Łódzkie [dalej: AAŁ]. Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej [dalej: KGWA], *Akta Dekanatu Brzezińskiego*. Sygn. 11. *Opisanie probostwa i kościoła parafialnego w mieście Ujeździe, w Guberni Warszawskiej, Powiecie Rawskim, w Dekanacie Brzezińskim w Archidiecezji Warszawskiej położonych w roku 1846*. Bez pag.).

Fasada kościoła podzielona jest wertykalnie na trzy części pilastrami jońskimi obustronnie zdwojonymi. W jej skrajnych częściach umieszczono pilastry jednostronnie zdwojone. Otwór drzwiowy znajduje się na osi w przyziemiu, zwieńczony nieco spłaszczonym łukiem przerywanym, nad którym jest obelisk z kulą. Nad

łukiem wmurowano główkę anioła. Dębowe drzwi dwuskrzydłowe zakładane były drągiem. Nad portalem, w górnej części fasady, znajduje się otwór okienny, a po jego bokach dwie nisze z drewnianymi rzeźbami św. Wojciecha i św. Stanisława, pochodzącymi jeszcze z czasów budowy kościoła. Szczyt fasady ma kształt trójkąta podzielonego wertykalnie obustronnie zdwojonymi pilastrami jońskimi na trzy części, w których umieszczono owalny okulus; części boczne ujęto wolutama. Szczyt flankowany jest dwoma obeliskami. W elewacji północnej znajduje się otwór okienny prezbiterium oraz otwór drzwiowy zakrystii, pierwotnie z dębowymi drzwiami jednoskrzydłowymi, zamkiem polskim i kłódką. We wschodniej ścianie zakrystii umieszczono duży otwór okienny w kształcie poziomego owalu, a obok niego ślepe okno prostokątne. W elewacji zachodniej znajduje się otwór drzwiowy, wyposażony pierwotnie w jednoskrzydłowe drzwi sosnowe, wiodący do klatki schodowej z drewnianymi schodami prowadzącymi na poddasze. Ogółem kościół miał osiem okien bez krat oraz jedno okno w zakrystii z żelaznymi kratami.

Wewnątrz świątyni jednoprzęsłowe prezbiterium sąsiaduje z korpusem nawy, składającym się z dwóch przęseł: jedno – od strony prezbiterium – szersze, drugie natomiast węższe, skrócone w części kruchty pod chórem. Ściany kościoła tworzą system ściennie-filarowy. Podzielono je grubymi filarami przyściennymi, ozdobionymi pilastrami. W ten sposób w nawie utworzono obszerne wnęki. Prezbiterium zwieńczono sklepieniem krzyżowym, nawę natomiast sklepieniem kolebkowym z lunetami. Ma ono gurty sklepienne w ścianie tarczowej prezbiterium oraz na granicy przęseł, a także w końcowym i początkowym fragmencie nawy. Łączą się one z filarami przyściennymi. Filary środkowe ozdobiono pilastrami parzystymi, filary narożne natomiast posiadają załamane w połowie swej szerokości pilastry, umieszczone pomiędzy dwoma zwykłymi pilastrami. Podobne rozwiązanie architektoniczne zastosowano w narożach prezbiterium. Pilastry ozdobiono jońskimi ślimacznicami oraz aniołkami i motywem szyszek bądź owoców jeżyn.

Chór kościoła z drewnianą balustradą opiera się na trzech arkadach zwieńczonych spłaszczonym łukiem. Wejście na chór stanowią spiralne, żeliwne schody z drewnianymi podestami. Wschodnia ściana obiektu ma otwór drzwiowy, tworzący wejście boczne, z wahadłowymi drzwiami przeszklonymi w górnej części. Posadzka prezbiterium wykonana była pierwotnie z gładów i cegieł, w nawie i na chórze z desek (AAŁ. KGWA, *Akta Dekanatu Brzezińskiego*. Sygn. 11. *Opisanie probostwa i kościoła parafialnego w mieście Ujeździe, w Guberni Warszawskiej, Powiecie Rawskim, w Dekanacie Brzezińskim w Archidiecezji Warszawskiej położonych w roku 1846*. Bez pag; Stanilewicz 2005: 167–169).

Pod zakrystią znajdowało się też pomieszczenie nazywane w inwentarzu *Fundi instructi* sklepikiem. Wchodziło się do niego „drzwiami leżącymi”, zamykanymi na skobel. Zakrystię zwieńczono sklepieniem kolebkowo-krzyżowym, ozdobionym

stiukową dekoracją ramową o układzie symetrycznym. W ścianie północnej znajduje się wnęką na lavabo w obramieniu o motywie rozet. Drzwi prowadzące na zewnątrz poprzedzone zostały przybudówką z drzwiami pierwotnie dębowymi, zamykanymi na kłódkę (AAŁ, Akta Dekanatu Brzezińskiego [dalej: ADB]. *Parafia Ujazd od 1844–1920*. Sygn. 136. *Inwentarz Fundi instructi z 23 września/5 października 1867 r.*, bez pag.; tamże, KGAW, *Akta Dekanatu Brzezińskiego, Opisanie probostwa i kościoła parafialnego w mieście Ujeździe, w Guberni Warszawskiej, Powiecie Rawskim, w Dekanacie Brzezińskim w Archidiecezji Warszawskiej położonych w roku 1846*. Bez pag.).

Architektura kościoła św. Wojciecha w Ujeździe jest typowa dla popularnego w XVII w. budownictwa ściennofilarowego. Charakteryzowało się ono tym, że w jednonawowym wnętrzu do ścian wmurowywano filary. Czasami były one bardzo wydatne, co pozwalało – jak w przypadku Bazyliki św. Krzyża w Warszawie – urządzać kaplice. Analiza porównawcza pozwala wskazać, jako proveniencję tej świątyni, warszawski ośrodek architektoniczny, którego reprezentatywnymi obiektami były nieistniejące już budowle Giovanniego Battisty Gisleniego – kościoły bernardynek i brygidek w Warszawie. Za taką proveniencją przemawia też osoba fundatora – prymasa Olszowskiego, który z powodu pełnionego urzędu doskonale znał warszawskie środowisko architektoniczne i stosowane wówczas w stolicy rozwiązania budowlane (zob.: Stanilewicz 2005: 171–181).

Giovanni Battista Gisleni należał do wybitniejszych architektów polskiego baroku. Działał na dworze Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. Prymas Olszowski musiał się zatem z nim osobiście spotkać. Do dzieł tego artysty należały m.in. główny ołtarz w katedrze na Wawelu z fundacji Piotra Gembickiego (1650 r.), kościół karmelitów bosych w Warszawie (1652 r.), klasztor kartuzów w Berezie Kartuzkiej (zob. Kowalczykova 1971: 5–42).

Po śmierci fundatora w 1677 r. budowę świątyni zakończył w 1680 r. brat stryjeczny prymasa – Jan Olszowski, kasztelan brzeziński. W 1694 r. kościół został konsekrowany przez wnuka Kacpra Denhoffa – biskupa przemyskiego, a później kanclerza wielkiego koronnego, Jerzego Albrechta Denhoffa, który ufundował też, wmurowaną w ścianę świątyni, marmurową płytę poświędzeniową z 1680 r. (Gliński 2006: 153).

Konsekrator kościoła w Ujeździe należał do bardzo barwnych postaci swojej epoki. Był zaufanym królowej Marysienki. Miał opinię doskonałego mówcy. Nazywano go „Chryzostomem polskim”, a kilka jego kazań ukazało się współcześnie drukiem. Miał jednak licznych wrogów, którzy zarzucali mu, że zbyt dużo czasu spędza w wesołych kompaniach, przy kieliszku i budzi zgorzienie swym prywatnym życiem. Krewny biskupa przemyskiego, kardynał Jan Kazimierz Denhoff, pisał w 1696 r. do siostry Urszuli Kątskiej: „Ksiądz kanclerz nasz nie może nic dobrego zrobić, dopóki nie porzuci złego nałogu pijaństwa, lubo to teraz bez

wielkiego miłosierdzia bożego trudno będzie wybrnąć z kufla” (Piwarski 1939–1946: 113).

W XIX w. przeprowadzono prace budowlane, które zmieniły nieco zewnętrzny wygląd architektoniczny kościoła św. Wojciecha w Ujeździe. W 1834 r. dokonano jej renowacji (Gliński 2006: 156). W 1842 r. dobudowano na kalenicy świątyni sygnaturkę o kwadratowej podstawie, wyposażoną w kwadratowe przeczocza z żaluzjami, zwieńczoną namiotowym dachem z krzyżem na kuli. Przeprowadzono wówczas remont kościoła oraz zbudowano nowy mur wokół cmentarza grzebalnego z okazałą bramą. Prace renowacyjne przeprowadzono także w 1845 r. W protokole z wizytacji kanonicznej z 1879 r. czytamy bowiem: „Ostatnia znaczniejsza reparaacja była dokonana w roku 1845 staraniem miejscowego proboszcza i datków parafian, składką od nich zbieraną” (AAŁ. ADB. *Parafia Ujazd od 1844–1920*. Sygn. 136. *Akt wizyty kościoła parafialnego w osadzie Ujazd w Dekanacie Brzezińskim, odbytej w dniu 13 sierpnia 1879 roku przez księdza Ignacego Medyńskiego, Dziekana Dekanatu Brzezińskiego*. Bez pag.). Kolejne prace renowacyjne wykonano w 1880 r. oraz w końcu lat 80. XIX stulecia – w związku z dobudowaną wówczas kaplicą hrabiów Ostrowskich (Gliński 2006: 157–158).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Akta Dekanatu Brzezińskiego. Sygn. 11

Opisanie probostwa i kościoła parafialnego w mieście Ujeździe, w Guberni Warszawskiej, Powiecie Rawskim, w Dekanacie Brzezińskim w Archidiecezji Warszawskiej położonych w roku 1846. Bez pag.

Archiwum Archidiecezjalne Łódzkie

Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej

Parafia Ujazd od 1844 – 1920. Sygn. 136

Inwentarz Fundi instructi z 23 września/5 października 1867 r., bez pag.

Akt wizyty kościoła parafialnego w osadzie Ujazd w Dekanacie Brzezińskim, odbytej w dniu 13 sierpnia 1879 roku przez księdza Ignacego Medyńskiego, Dziekana Dekanatu Brzezińskiego. Bez pag.

Opracowania

Gliński Waldemar. 2006. *Dzieje parafii św. Wojciecha w Ujeździe*. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

Kowalczykowa Elżbieta. 1971. *Kościół św. Krzyża w Warszawie. Monografia architektoniczna.* „Rocznik Warszawski” 1971, t. 10. S. 5-42.

Nowak Tadeusz. 2005. *Dzieje Ujazdu do końca Rzeczypospolitej Szlacheckiej.* W: *Z dziejów Ujazdu koło Tomaszowa Mazowieckiego. Rezydencje. Kościół. Miasteczko.* Red. Leszek Kajzer. Łódź: Urząd Gminy Ujazd – Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. S. 23-50.

Piowski Kazimierz. 1939–1946. *Denhoff Jerzy Albrecht (1640–1702).* W: *Polski Słownik Biograficzny.* T. 5. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. S. 113–114.

Staniewicz Kinga. 2005. *Kościół św. Wojciecha. Przykład systemu ściennofilarowego w architekturze Polski w XVII wieku.* W: *Z dziejów Ujazdu koło Tomaszowa Mazowieckiego. Rezydencje. Kościół. Miasteczko.* Red. Leszek Kajzer. Łódź: Urząd Gminy Ujazd – Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. S. 161–182.

Waldemar Gliński

ANDRZEJ OLSZOWSKI AS THE FOUNDER OF THE CHURCH IN UJAZD

(summary)

In the 1420s, during the founding of Ujazd, the first church was built. It was a wooden church. It survived until 1794. The construction of the second temple was initiated by Primate Andrzej Olszowski. It was built in 1674–1680. Its architecture is typical of the wall-pillar construction popular in the 17th century. It was characterized by pillars embedded in the single-nave interior. Comparative analysis indicates the Warsaw architectural center as the provenance of this temple. Comparative analysis indicates the Warsaw architectural center as the provenance of this temple, whose representative objects were the buildings of Giovanni Battista Gisleni. Gisleni belonged to the most prominent architects of the Polish Baroque. He was active in the court of Sigismund III, Władysław IV and Jan Kazimierz. Primate Olszowski therefore had to meet him personally. In 1694, the church was consecrated by the grandson of Kacper Denhoff – Bishop of Przemyśl, and later by the Grand Chancellor of the Crown, Jerzy Albrecht Denhoff.

KEYWORDS

church, Primate, parish, building, founder, architecture